

MODEL ZA PROCJENU KVALITETA UDŽBENIKA MEKTEPSKE NASTAVE

Amina ISANOVIĆ HADŽIOMEROVIĆ

Sažetak

Unutar savremenog diskursa o udžbeničkim studijama evidentna je saglasnost o tome kako ne postoji jedinstven model za procjenu kvaliteta udžbenika. Istovremeno, ističe se potreba za uspostavljanjem jasnih kriterija vrednovanja udžbeničkog materijala u svrhu odgovaranja potrebama nastavne komunikacije i njenih učesnika. Ovaj rad predstavlja pokušaj razvijanja modela za procjenu udžbenikâ mekatepske nastave, uz uvažavanje specifičnosti didaktičkog oblikovanja vjerske poruke, s jedne strane, te spoznajnih i drugih duhovnih potreba polaznika vjerske pouke, s druge strane. Razvijena je matrica za procjenu kvaliteta udžbenika koja počiva na shvatanju udžbenika kao medija komunikacije između polaznika vjerske pouke i sadržaja koji udžbenik posreduje. U skladu s time, model polazi od pretpostavke da su u komunikaciji podjednako važni sadržajni i odnosni aspekt (sadržaj koji udžbenik prenosi i način na koji je taj sadržaj uobličen). Na temelju postavljene matrice obavljena je kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja udžbenika za mekatepsku pouku. Na osnovu dobivenih rezultata date su preporuke za didaktičko oblikovanje udžbenika vjerske pouke.

Ključne riječi: udžbenik, udžbenik mekatepske nastave, kvalitet udžbenika, indikatori za procjenu kvaliteta udžbenika

Uvod

Unatoč preplavljenosti brojnim izvorima saznanja, udžbenik zadržava svoju relevantnost u odgojno-obrazovnim okruženjima 21. stoljeća. Uz pomoć ovog didaktičkog sredstva jedna generacija u kondenzovanom obliku prima temeljno znanje iz određene oblasti i projekciju pravaca daljeg grananja saznanja. Time se udžbenik nadaje kao čuvar i prenosilac duhovnog dobra prethodnih naraštaja, te kao ovjera „oficijelnog znanja“ (Apple, 2013: 68). Zbog ove potonje uloge, udžbenik ima naročit značaj u javnoj politici kao poprište rasprave o tome šta može biti ovjereno i legitimizirano kao znanje prihvaćeno u određenom društvu u datom momentu njegovog funkcionisanja. Premda je značaj udžbenika u znanstvenom diskursu neupitan, očito im nije posvećena dovoljna znanstveno-istraživačka pažnja. Otuđa i nedostatak dovoljno jasnih smjernica i kriterija za vrednovanje udžbeničkog materijala, njegovih didaktičkih i razvojno-psiholoških principa (Nicholls, 2002). Interesovanje za ovu temu uglavnom se smješta u domen udžbeničkog sadržaja, gdje naročitu pažnju zaokupljaju teme predstavljanja i interpretacije osjetljivih ili spornih kulturnih fenomena.

Ovaj rad je upravo pokušaj da se propitaju mogući pristupi proučavanju kvaliteta didaktičkog oblikovanja udžbenika, usmjeravajući se pritom na udžbenike mekatepske nastave objavljene u periodu od 2007. do 2012. god. Istraživački proces se sastoji od dva dijela. Prvi dio usmjeravamo pitanjima: *šta jest kvalitet udžbenika?*, *koji su sastavni dijelovi jednog modela za procjenu kvaliteta udžbenika?*, *te koji su kriteriji za njegovo utvrđivanje?* Odgovori na pitanja omogućit će konstruisanje matrice za primjenu pri analizi odabranog korpusa udžbenika mekatepske nastave. Drugi dio istraživanja čini kvantitativna i kvalitativna analiza udžbenika s namjerom da steknemo uvide u kvalitet didaktičkog oblikovanja udžbenika mekatepske nastave, te izvedemo preporuke za moguća poboljšanja u narednoj generaciji udžbenika. Budući da procesi analize sadržaja udžbenika i didaktičke analize udžbenika zahtijevaju obimnije studije, u ovom radu smo se opredijelili za analizu odabranog korpusa udžbenika na osnovu indikatora unutar samo jednog elementa iz konstruisane matrice za procjenu kvaliteta udžbenika. Naš pristup je izrazitije kvalitativnog karaktera, čime se budu-

ćim istraživačkim poduhvatima ostavlja prostor za provođenje kvantitativne analize i statističke obrade podataka.

Kvantitativna analiza u okviru ovog istraživanja ima za cilj utvrditi aktivirajući potencijal udžbenika (posredstvom analize naslova i poruka upućenih učenicima u okvirima za ponavljanje, vježbanje i isticanje sadržaja). Krajnji cilj rada jeste predstaviti jedan znanstveno utemeljen model pristupa procjeni kvaliteta udžbenika mekatepske nastave, što bi u konačnici vodilo poboljšanju kvaliteta didaktičko-metodičkog oblikovanja vjerske poruke i pouke.

Pristupi definisanju kvaliteta udžbenika

Kvalitet je jedna od onih riječi koja se, usljed „jezičke konfuzije“ (Foucault, 2002: 70) svojstvene našem vremenu, primjenjuje na više stvari koje nisu sasvim iste prirode. U diskursu koji se tiče znanosti o odgoju i obrazovanju, ova se riječ koristi sa više različitih značenja – od kvaliteta kao instrumenta upravljanja obrazovanjem do kvaliteta kao vrijednosti kojom se živi i provodi odgojno-obrazovno djelovanje. Različita shvaćanja kvaliteta Bezinović (2010: 23) sažima u tri dominantna pristupa:

- kvalitet kao odličnost (tradicionalni elitistički pristup),
- kvalitet kao ostvarivanje svrhe (ispunjavanje općih standarda, dosezanje očekivanih ishoda obrazovanja),
- kvalitet kao trajni razvoj, kao unapređenje koje nikad ne prestaje.

Pri definisanju kvaliteta didaktičkog materijala u literaturi nalazimo dva pristupa – *kvalitet kao dostignutost ciljeva odgajanja i obrazovanja postavljenih udžbenikom* te kao *prikladnost za svrhu* (Burnier, 1996). Prvi pristup kvalitet udžbenika iskazuje nivoom ovladanosti i usvojenosti znanja, umijeća, vještina i vrijednosnih sudova učenika koji koriste udžbenik. Drugi pristup kao kvalitet razumijeva nivo u kojem karakteristike udžbenika vode učenika prema ispunjavanju očekivanih ishoda. Oba pristupa, dalje, određuju metodološku paradigmatu i njoj pripadajuće modele procjene kvaliteta udžbenika. Unutar prvog pristupa udžbenik se posmatra u *korelaciji sa ishodima nastave* (Slatina, 2002: 137). Implicira empirijsku metodološku

paradigmu u kojoj udžbenički materijal ima funkciju eksperimentalne varijable, dok su ishodi učenja zavisna varijabla čije se stanje mjeri. Sa epistemološko-metodološke tačke gledišta, ovdje je riječ o kompleksnijem i zahtjevnijem postupku koji, da bi bio valjan, mora uzeti u obzir činjenicu kako je udžbenik jedan od brojnih izvora saznavanja, te da se on „komplementarno pojavljuje sa drugim izvorima saznavanja“ (isto). Sljedno tome, metodološki nacrt unutar ovog pristupa mora kontrolisati djelovanje niza interferirajućih varijabli (kreativnost nastavnika, njegovi metodički postupci, drugi izvori saznavanja, te uzeti u obzir jedinstvo sadržaja znanja i postupaka kojima se dolazi do tog znanja) kako bi bio u stanju jasno izdvojiti onaj dio varijable, *ishodi učenja*, koji jest rezultat korištenja udžbeničkog materijala određenog kvaliteta.

Drugi pristup, pak, kvalitet udžbenika posmatra kao njegov potencijal podržavanja nastavnika i učenika u dosezanju ciljeva nastave. Istraživački proces u ovom slučaju polazi od analize karakteristika udžbenika kako bi se utvrdile pretpostavke za ostvarivanje uspješnog procesa učenja. Pri tome je nužno postaviti jasne kriterije definisanja uspješnog didaktičkog materijala, čije se prisustvo provjerava na konkretnom korpusu udžbenika. Međutim, upravo osnovno ograničenje ovog pristupa predstavlja nedostatak objektivno mjerljivih varijabli i nepostojanje konsenzusa o tome šta jesu univerzalni kriteriji kvalitetnog materijala za učenje. Pored toga, ovaj pristup tretira udžbenik kao potencijalni izvor učenja, kao varijablu koja može, ali ne mora, djelovati u krajnjim ishodima učenja. Kvalitetan udžbenik u ovom pristupu poima se kao onaj koji je napisan i uređen tako da dozvoljava većini učenika, tokom istog vremenskog razdoblja, sa ili bez vođenja nastavnika, ovladavanje sadržajem, te usvajanje znanja, umijeća, vještina i vrijednosnih stavova određenih kurikulumom (prema Johnsen, 1993: 221).

U ovom radu usredsredit ćemo se na potonji pristup kvalitetu udžbenika, te unutar njega predložiti model za procjenu kvaliteta udžbenika mektske nastave.

Model za procjenu kvaliteta udžbenika mektske nastave

Didaktičko oblikovanje udžbenika počiva na specifičnoj *pedagogiji*, nekoj vrsti praktične filozofije koja sadrži stav prema onom ko uči, prema

onom *šta* se uči i prema onom *kako* se to znanje treba prenijeti (usp. Slatina, 1998: 27). Budući da, kako je već spomenuto, ne postoji ustanovljen model za procjenu kvaliteta udžbenika, neophodno je najprije identificirati kriterije procjene oslanjanjem na relevantne znanstvene izvore.

Sistematična procjena kvaliteta udžbenika obuhvata dosljednu primjenu niza metoda, tehnika i instrumenata utemeljenih u poimanju kvaliteta, s jedne strane, i pedagogiji primijenjenoj u oblikovanju udžbenika. Pri tome kvalitet udžbenika predstavlja latentnu varijablu (Bernier, 1996) koja se mjeri na jedan od tri načina (prema Mikk, 2000);

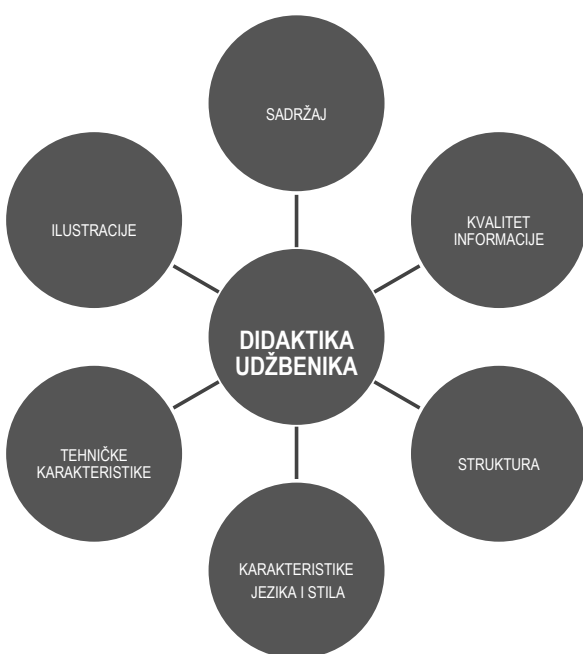
1. poređenjem postojećih ishoda učenja sa deklariranim ciljevima učenja (*eksperimentalna istraživanja*),
2. određivanjem zastupljenosti i primjerenosti poželjnih karakteristika kao indikatora kvaliteta (putem *analize udžbenika*),
3. prikupljanjem *mišljenja respondenata* (učesnika u odgojno-obrazovnom procesu – učenika, nastavnika i roditelja, ali i stručnjaka iz oblasti pedagogije ili oblasti kojoj pripada udžbenik) o zastupljenosti poželjnih karakteristika u udžbenicima, ishodima koji su ostvareni njegovim korištenjem ili o nivou podrške koju pruža tokom procesa učenja. Istraživača zanimaju mišljenja relevantnih osoba o kvalitetu udžbenika.

U ovom radu usredsredili smo se na *analizu udžbenika* nastojeći na taj način procijeniti kvalitet didaktičkog oblikovanja udžbenika mektske nastave. Kada govorimo o *analizi udžbenika* potrebno je razlikovati koncept *didaktičke analize* i *analize sadržaja*. Dok prvi koncept podrazumijeva istraživanje didaktičko-metodičkog oblikovanja udžbenika i pedagogije na kojoj se temelji tekst, druga vrsta analize pita se šta nam to tekst govori, da li su činjenice koje prenosi usklađene sa naučnim istraživanjima i da li u potpunosti odgovara zahtjevima teme o kojoj je riječ (Pingel, 2010). Kako je ranije naznačeno, naš fokus je didaktička analiza udžbenika za mektske.

Prvi korak u istraživanju bio je određivanje kriterija procjene udžbenika i konstruisanje analitičke matrice. Ekstrahiranje kriterija i njihovo formulisanje u analitičku matricu vršili

smo sa namjerom da uz pomoć njih dođemo do odgovora na pitanja: *U kojoj mjeri udžbenici mektonske nastave ispunjavaju kriterije didaktičkog oblikovanja udžbeničkog materijala? Koji su pozitivni aspekti pristupa primijenjenih u odabranom korpusu udžbeničke literature, a koji aspekti bi trebali biti poboljšani?*

Budući da u konsultovanoj literaturi nismo naišli na jedinstvenu matricu koju je moguće u potpunosti primijeniti na naš referentni okvir, pristupili smo konstruisanju instrumenta posebno namijenjenog ovom istraživanju. Instrument se temelji na shvatanju udžbenika kao komunikacijskog medija posredstvom kojeg se vrši prenos odgojno-obrazovne poruke. Naime, teorije komunikacije, naročito ona Paula Watzlawicka, naglašavaju podjednaku važnost sadržaja i načina na koji je taj sadržaj uobličen.

Prikaz 1: Kriterijska matrica za analizu kvaliteta didaktičkog oblikovanja udžbenika

Kako bi se izdvojila obilježja didaktičkog materijala relevantna za naše istraživanje, obavljena je analiza literature iz područja filozofije nastave (Slatina, 2002), komunikologije (Langer & Von Thun, 2003) i literature koja se bavi strukturom znanja i njegovim oblikovanjem kroz odgojno-obrazovni proces (Barth, 2004), te prethodna istraživanja udžbenika (Davies, n.d.; Pingel, 2010; Bruillard, 2011; Foster, 2011). Na osnovu stečenih uvida u relevantnu literaturu i

uvažavajući prirodu mektonske udžbenika kao materijala kojim se didaktizira vjerska poruka, konstruisana je kriterijska matrica (*Prikaz 1*) i dalje operacionalizirana na konkretne indikatore.

Svaki kriterij operacionaliziran je kroz nekoliko indikatora koji su predstavljeni u obliku petostepene Likertove skale (uključujući šestu kategoriju *nije relevantno* (NR); vrijednost 5 označava najveću zastupljenost date osobine). Uz pomoć ovog instrumenta moguće je obaviti kvantitativnu analizu sadržaja udžbenika, čime bi se dobili numerički pokazatelji o zastupljenosti određenog kriterija u analiziranom korpusu udžbenika. Takvo bi istraživanje bilo izuzetno kompleksno i obimno a predočilo bi vrijedne nalaze potrebne za potpuniji i metodološki utemeljeniji pristup istraživanju kvaliteta didaktičkog oblikovanja udžbenika.

Naše istraživanje predstavlja kombinaciju kvantitativne i kvalitativne analize, što je omogućilo da se, pored numeričkih pokazatelja, dopre do *hermeneutike didaktičkog oblikovanja* analiziranih udžbenika. Jedan dio istraživanja ima za cilj utvrditi u kojoj mjeri udžbenik sadrži potičuće, aktivirajuće izraze u obraćanju učeniku. Naime, budući da se unutar metodološkog pristupa za koji smo se opredijelili, udžbenik poima kao sredstvo koje potencijalno dovodi do ostvarivanja ishoda učenja, analiziramo u kojoj mjeri jezičke forme istaknutih dijelova udžbenika (naslov, zadaci za ponavljanje, pitanja) ohrabruju aktivnost učenika. Rezultate analize predstavljamo u nastavku rada, prema elementima navedenim u *Kriterijskoj matrici za analizu kvaliteta didaktičkog oblikovanja udžbenika*.

Aktivirajući potencijal udžbenika mektonske nastave

Budući da mektonska nastava kao svoju osnovnu namjeru ima odgoj u vjeri, te da naglasak stavlja na formiranje vrijednosnog odnošenja prema svijetu, možemo kazati da temeljni odgojni potencijal udžbenika leži u sferi njegove kompabilnosti da aktivira učenika, da u njemu/njoj proizvede pomak u pravcu jačanja privrženosti vjeri i usvajanja njenih istina kao vlastitog sistema vrijednosti. Zbog toga, ali i zbog metodoloških zahtjeva istraživačkog pristupa koji slijedimo, odlučili smo baviti se aktivirajućim potencijalom udžbenika mektonske nastave.

		Autori	Godina izdanja
I trijada	<i>Ilmihal 1</i>	mr. Amir Karić, Ševko Sulejmanović,	2007.
	<i>Ilmihal 2</i>	Ibrahim Softić i Bekir Šabić	2012.
	<i>Ilmihal 3</i>		2007
II trijada	<i>Ilmihal 4</i>	Nedim Begović,	2008.
	<i>Ilmihal 5</i>	Nizama Begović i Sifet Suljić	2008.
	<i>Ilmihal 6</i>		2012.
III trijada	<i>Ilmihal 7</i>	Vehid Arnaut, Hfz.	2009.
	<i>Ilmihal 8</i>	Elvir Duranović i Kemal Tokmić	2011.

Istraživanjem je obuhvaćeno osam udžbenika mekthepe pouke (*Ilmihal 1-8*) nastalih prema revidiranom *Nastavnom planu i programu mekthepe nastave* usvojenom 2004/1425. h.g.¹ Uvidom u udžbenike utvrđeno je njihovo jasno grupisanje u trijade na osnovu sličnosti u pogledu grafičkog identiteta, strukture i metodičkog pristupa. Razlog sličnosti moguće je isti tim autora koji se javlja unutar jedne trijade. Da bismo utvrdili aktivirajući potencijal datog korpusa udžbenika, obavili smo analizu njegove *voljne topografije* izdvajajući glagolske oblike u jedinicama sadržaja: naslov dijelovi za isticanje, ponavljanje, provjeru usvojenog sadržaja.

punosti iskazani u izjavnom obliku, često u formi samo jedne riječi (određenog vjerskog pojma), te da su skoro u potpunosti usmjereni prema sadržaju.² Naslovi udžbenika mekthepe nastave u sažetoj formi pružaju informaciju o tome šta učenici trebaju saznati čitajući konkretnu lekciju, zanemarujući šta ta lekcija treba da pobudi kod učenika, šta treba da znači za njih.³ Dinamičan, prema polazniku usmjeren naslov može biti izuzetno moćno sredstvo za motivisanje čitanja i korištenja udžbenika. Pored naslova, ovaj dio analize ima namjeru ispitati formu pitanja i nivo aktivnosti ličnosti koje ona traže. Utvrđeno je da svi udžbenici sadrže dijelove namijenjene provjeri usvojenosti gradiva. U većini lekcija (94%) pitanja za provjeru navedena su kao završni dio svake lekcije ili kao zaseban dio udžbenika od više stranica nakon određene tematske cjeline. U udžbenicima druge trijade nalazimo pitanja na početku lekcije, što u nastavnom procesu i procesu samostalnog rada sa udžbenikom može djelovati motivirajuće usmjeravajući duhovne i duševne procese tokom savladavanja gradiva smjerovima impliciranim pitanjima.

Analizi pitanja u udžbenicima pristupili smo vodeći se adaptiranom verzijom Bloomove matrice ciljeva učenja (Anderson, 2000: 28).

Dimenzija znanja	Dimenzija kognitivnih procesa					
	upamćivanje	razumijevanje	primjena	analiza	vrednovanje	kreacija
Činjenično znanje						
Konceptualno znanje						
Proceduralno znanje						
Metakognitivno znanje						

Zadaci analize jesu:

- utvrditi formu naslova (omjer usmjerenosti naslova prema učeniku i prema sadržaju)
- analizirati formu i sadržaj dijelova za ponavljanje, sa akcentom na formu pitanja i nivo spoznaje na koje se odnose – u odnosu na referentni okvir Bloomove taksonomije (odgojno)-obrazovnih ciljeva (prema Anderson et al., 2000).

Na osnovu provedene kvantitativne analize osam udžbenika, utvrđeno je da su naslovi u pot-

Analizom sadržaja prema kriterijima navedenim u tabeli, utvrđeno je da 95% zadataka

² Samo u udžbenicima prve trijade javlja se nekoliko naslova usmjerenih prema učenicima. Iskazano procentima, znači slijedeće; *Ilmihal 1* – 0.06%; *Ilmihal 2* – 0.15%; *Ilmihal 3* – 0.13%. U naslovima lekcija unutar ostalih udžbenika nismo utvrdili naznake usmjerenosti prema učeniku/polazniku vjerske pouke.

³ Primjer uspješno ostvarene usmjerenosti naslova lekcije prema učeniku nalazimo u *Ilmihalu 1*; „Koga i kada selamim“, lekcije koja slijedi nakon „Selam – pozdrav“. Na ovom primjeru možemo uočiti dva tipa naslova o istoj domeni znanja (pozdrav) – jedan je potpuno usmjeren prema sadržaju (moglo bi biti naslovljeno i, npr. *Šta je selam?*), dok je drugi naveden u prvom licu jednine i kao takav implicira relevantnost za onoga koji uči, te nosi određeni *konativni potencijal*.

¹ http://www.vjeroucitelji.ba/normativi/NPP_Mektheb.pdf (zadnja posjeta: septembar 2013).

(datih u različitim formama) ima za cilj da mjeri upamćenost činjeničnog znanja. Zadatke vezane uz mjerenje primjene proceduralnog znanja nalazimo na nižim nivoima. Npr. „Kroz igrokaz vježbajte nazivanje selama u raznim prilikama.“ (*Ilmihal 1*, str. 10). Pored navedenog obilježja, ova poruka traži aktiviranje društveno-radnih nastavnih oblika i traži oživljavanje sadržaja u svrhovitoj igri. Poticanje na vrednovanje i kreaciju uočljivo je u udžbenicima posljednje trijade (kroz dijelove „Tema za razgovor“ i „Projektni zadatak“). Ostale dimenzije su gotovo u potpunosti izostale iz udžbeničkih zadataka, te se postavlja pitanje: *ne trebaju li polaznici vjerske pouke razvijati metakognitivne sposobnosti* (svijest o procesima koji se dešavaju u osobi dok usvaja određeni sadržaj, dok obavlja neku aktivnost), *sposobnosti konceptualne analize* (uočavanje srodnosti među riječima različitog korijena, etimologije i sl.)?

Zadaci (*ajtemi*) na kraju lekcije uglavnom su navedeni u formi pitanja i počinju upitnim riječima, poput: *Šta?, Kada?, Kako? Navedi...* U većini slučajeva (naročito u prvoj trijadi) predstavljaju rečenice iz lekcije formulirane u upitnom obliku, pri čemu je odgovor uočljiv bez većeg misaonog napora učenika. Zadaci u dijelovima za provjeru znanja nakon više tematskih cjelina dati su u različitim formama: formi dopunjavanja rečenica, višestrukog izbora, u formi križaljke, tema za razgovor, projektnih zadataka. U *Ilmihalu 2* uočljiv je zanimljiv način obrade novog sadržaja kroz svojevrсни slikovni kviz (lekcija „Prvi uvjet za namaz“). Umjesto linearnog izlaganja sadržaja od strane autora, učenik se u potpunosti stavlja u aktivnu ulogu i samostalno, na osnovu predloženih crteža, priča o uslovima čistoće koje je potrebno ispuniti prije obavljanja namaza. Na taj način savladava „novo“ gradivo osvješćivanjem vlastitog djelovanja.

Na osnovu provedene analize, možemo zaključiti da udžbenici mekatepske nastave sadrže težnju za aktiviranjem učenika/polaznika vjerske pouke te dinamiziranjem teksta i procesa učenja i poučavanja. Međutim, potrebno je nastaviti poboljšavati ovaj aspekt kvaliteta udžbenika uključivanjem kognitivno kompleksnijih elemenata iz Bloomovog modela za procjenu ishoda učenja u različitim uzrasnim grupama.

Element kvaliteta udžbenika *Sadržaj udžbenika i kvalitet informacije: rezultati analize*

Za razliku od udžbenika iz drugih oblasti ljudskog znanja, udžbenik vjerske pouke nema dilemu u vezi sa odnosom prema istini i istinitom znanju; znanje koje prenosi mora biti usklađeno sa principima vjere i njenim apsolutnim istinama. U ovome se, s druge strane, ogleda opasnost od ekskluzivističkog pristupa istini i zanemarivanja drugih izvora saznanja. Po prirodi znanja koje prenosi, struktura udžbenika vjerske pouke namijenjene odgajanju i obrazovanju u vjeri slijedi princip *od temeljnog znanja prema nadograđujućim nivoima*, što se u didaktičkom smislu realizuje kao kretanje od jednostavnog sadržaja ka složenijem i od konkretnog ka apstraktnom. Pritom među svim elementima znanja postoji međusobna povezanost nalik na koncentrične krugove u kojima svaki naredni krug zahvata dio prethodnog. Budući da je sadržinski dio udžbenika zadatak istinama vjere, kreativnost autora smješta se u domen oblikovanja vjerske poruke na način koji olakšava proces učenja, razbudi kognitivne, afektivne i konativne moći polaznika. U kontekstu sadržaja mekatepskih udžbenika, matrica koju smo konstruisali predviđa niz indikatora navedenih u dijelu matrice za procjenu kvaliteta udžbenika koja slijedi.

Rezultati provedene analize ukazuju da su u svim analiziranim udžbenicima predstavljene informacije tačne i usklađene sa dominantnim tumačenjem vjerskih istina u okviru Islamske zajednice u BiH. Udžbenici od prvog do trećeg razreda rijetko sadrže eksplicitnu deklaraciju cilja i ishoda učenja. Jedan od primjera uspješnog iskazivanja cilja učenja naveden je u *Ilmihalu 1* (str. 11, lekcija „E’uzubilla“), gdje je cilj lekcije uveden iskazima: „Danas učimo.... To znači...“. Očekivani ishodi i cilj učenja u većini slučajeva su implicirani u dijelovima za ponavljanje (*Ilmihal 1*), u okviru pitanja te istaknutih dijelova za upamćivanje (*Ilmihal 2 i 3*). U *ilmihalima* za starije razrede, pak, ishodi učenja su implicirani u dijelovima predviđenim za vježbu smještenim na kraju lekcija.

U ciljno usmjerenom nastavu, pak, neophodno je da svi učesnici odgojno-obrazovnog procesa imaju jasnu predodžbu o cilju koji se nastavom želi doseći. Isti pristup podržava eksplicitno navođenje iskaza poput: *nakon ove*

SADRŽAJ							
1.	Sadržaj je tačan, vjerodostojan i usklađen sa istinama vjere.	1	2	3	4	5	NR
2.	Ciljevi učenja su jasno navedeni.	1	2	3	4	5	NR
3.	Postavljene su naznake o očekivanim ishodima učenja.	1	2	3	4	5	NR
4.	Svaki dio lekcije ima jasnu funkciju i vodi prema ostvarivanju određenog ishoda učenja.	1	2	3	4	5	NR
5.	Učenici se upućuju na druge izvore učenja.	1	2	3	4	5	NR
6.	Primjetna je korelacija sadržaja među razredima.	1	2	3	4	5	NR
KVALITET INFORMACIJE							
1.	Udžbenik odražava kulturu kojoj pripadaju korisnici udžbenika.	1	2	3	4	5	NR
2.	Pristup je otvoren prema drugačijim perspektivama.	1	2	3	4	5	NR
3.	Materijal jasno upućuje na poželjne aktivnosti tokom procesa učenja.	1	2	3	4	5	NR
4.	Novi pojmovi su jasno objašnjeni.	1	2	3	4	5	NR
5.	Svaka nova informacija je na odgovarajući način kontekstualizirana.	1	2	3	4	5	NR

lekcije znat ćete.../moći ćete.../umjet ćete... i sl. Međutim, nedostatak eksplikacije cilja učenja u tekstualnom materijalu može se nadomjestiti nastavnikovim (muallimovim) obznanjivanjem ciljeva na početku nastave, a svijest o cilju može djelovati motivajuće kako za nastavnika, tako i za polaznike.

Kada je u pitanju funkcionalnost tekstualnog prostora, u prvoj trijadi udžbenika lekcije imaju formu pričanja u slikama, pri čemu svaka ilustracija ima svoje značenje i kratko tekstualno priopćenje. Okviri za isticanje u nekim primjerima ne sadrže naslov (npr. *Ilmihal* 2, str. 18, 33), što bi bilo poželjno uvesti radi naglašavanja svrhovitosti sadržaja i daljeg osmišljavanja u umovima polaznika. U udžbenicima od četvrtog do osmog razreda ostvaren je relativno visok nivo funkcionalne iskorištenosti i osmišljenosti teksta, gdje je svaka ilustracija (najčešće fotografija) popraćena naslovom i/ili objašnjenjem. Dio koji bi se mogao poboljšati jesu priče (hikaje) i kaside sadržane u udžbenicima. Ovi dijelovi su ostali bez naznačene funkcije. Nije jasno da li su tu kao ilustracija za prethodno spomenuto gradivo, da li imaju namjeru da motivišu za neki drugi sadržaj ili sami trebaju otvoriti novu temu.

Osvrhovljavanje priča i pjesama može se postići uvođenjem zadataka za njihovu interpretaciju.

Udžbenik u mektepskoj nastavi, u skladu s njenom prirodom, nema istu funkciju kakvu ima udžbenik u školskoj vjeronauci ili u nekom drugom predmetu. U mektebu, udžbenik je samo pomoćno sredstvo koje oživljava nastavno zbivanje i učenicima ocrtava smjer u kojem bi se tokom svog odgojno-obrazovnog puta trebali razvijati. Uporedo sa udžbenikom u mektebu se koriste *Sufara* i *Kur'an*, čime se ostvaruje uvođenje polaznika vjerske pouke u kur'anski tekst. To je, premda u nedovoljnoj mjeri, uočljivo u udžbenicima iz druge, a naročito iz treće trijade. Npr. zadatak „Pronađite u Kur'anu tri ajeta koji govore o Nuhu a.s...“ (*Ilmihal* 5, str. 14). Upravo je mogućnost korištenja kur'anskog teksta i oblici njegovog izučavanja ono što čini razliku između nastave islamske vjeronauke koja se realizuje u školama i mektepske pouke. Analizirani udžbenici uglavnom ne sadrže pozivanje na druge izvore saznanja (izuzetak je *Ilmihal* 8 koji učenike upućuje na traganje za literaturom u okviru pod naslovom „O temi saznaj više“).

Pitanje korelacije sadržaja udžbenika mektepske nastave može se posmatrati na dvije ravni:

- a) korelacija sadržaja mektepske nastave sa sadržajima vjeronauke, pri čemu je potrebno izbjeći ponavljanje sadržaja;
- b) korelacija sadržaja među razredima mekteba. Budući da se neke teme ponavljaju kroz više razreda (islamski i imanski šarti, namaski propisi i propisi abdesta), neophodno je odgovarajućim didaktičkim postupcima uspostaviti vezu sa ranije savladanim gradivom i otvoriti prostor za nove, nedostajuće, sadržaje. Tako se postiže sadržajni kontinuitet i spriječava osjećaj ponavljanja i zasićenosti gradivom. Uspješan primjer ove vertikalne korelacije nalazimo u odnosu *Ilmihal 2 i 3* u slučaju obrade uslova za namaz, gdje se autori obraćaju učenicima riječima: „Ranije smo naučili tri uvjeta za namaz. Ostaje nam da naučimo i preostala tri uvjeta.“ (*Ilmihal 3*, str. 28). Ovdje je uočljiva primjena didaktičkog principa širenja domene znanja po principu koncentričnih krugova, koja ima za cilj osposobiti učenike da povezuju dijelove znanja, te da prethodno naučeno nadograđuju novim sadržajima.

Već samim grafičkim rješenjem naslovne stranice udžbenici nose islamska obilježja Bosne i Hercegovine (izuzetak je *Ilmihal 4*). Općenito, sadržaj udžbenika (primjeri i ilustracije) odražavaju kozmopolitski karakter islama kao vjere i civilizacije (zastupljenost primjera iz života muslimana iz različitih dijelova svijeta), pri čemu je naglašena pripadnost bosanskohercegovačkom kulturnom miljeu.

Budući da jesu udžbenici vjerske pouke koja se realizuje u okrilju vjerske zajednice, svi analizirani materijali su jasno usmjereni prema islamskoj i muslimanskoj perspektivi tumačenja, bez mnogo pozivanja na druge izvore i uključivanja drugačije perspektive (naučne ili perspektive druge vjere). Štaviše, u nekim dijelovima se može primijetiti „sljepilo za drugost“ (npr. lekcije „Kultura komuniciranja“ i „Zdravstvena kultura“ u *Ilmihalu 4* ostavljaju prostor za uključivanje naučnih činjenica). Izuzetak je *Ilmihal 8*, koji nakon svake lekcije sadrži kraći

popis literature vezane uz temu lekcije. Pitanje uvođenja i objašnjavanja novih pojmova u udžbenicima za mektepsku nastavu ima posebno značenje zbog čestog pozivanja na dijelove iz *Kur'ana* na arapskom jeziku, kao i korištenja riječi stranog (najčešće arapskog porijekla). Pitanje uvođenja i kontekstualiziranja novih pojmova u svim analiziranim udžbenicima je relativno uspješno riješeno. Npr. u udžbenicima prve trijade, nakon arapskog teksta često slijedi formulacija „Ove riječi znače...“ ili „To znači...“ U kasnijim razredima, objašnjenje se navodi u formi kratke definicije ili je značenje implicirano u kontekstu. Na osnovu provedene analize, utvrdili smo da se novi pojmovi uvode na jedan od slijedećih načina:

- a) eksplicitno objašnjavanje i navođenje prijevoda, popraćeno izrazima poput „To znači...“ „To predstavlja“ (npr. *Ilmihal 1*),
- b) kombinacija slike i teksta (npr. *Ilmihal 1 i 2*),
- c) pozivanje na ranije savladani sadržaj (npr. *Ilmihal 3*, str. 24),
- d) kratkim i jasnim definicijama, popraćenim primjerima (npr. *Ilmihal 3*),
- e) objašnjavanje pojma unutar teksta (npr. *Ilmihal 4*, lekcija „Džemat – zajednica muslimana“; *Ilmihal 5*, lekcija „Hidžra“).

Također su uočljivi primjeri kada novi termini nisu jasno i eksplicitno objašnjeni (npr. lekcija „Uspostava hilafeta“ u *Ilmihalu 6*, gdje nije navedena jasna i konkretna definicija riječi *hilafet*).

Ostali indikatori kvaliteta didaktičkog oblikovanja udžbenika mektepske nastave

Zbog kompleksnosti i višeslojnosti kompleksna kvalitet, obuhvatana procjena kvaliteta udžbenika mektepske nastave trebala bi, pored naznačenih, primijeniti niz drugih indikatora. Zbog ograničenosti prostora i pristupa za koji smo se opredijelili, ostale kriterije i indikatore kvaliteta udžbenika u ovom radu navodimo unutar analitičke matrice, a narednim istraživačkim poduhvatima ostavljamo njenu primjenu.

STRUKTURA UDŽBENIKA							
1.	Tematske cjeline su raspoređene tako da prate proces učenja.	1	2	3	4	5	NR
2.	Uvrštavanje lekcije praćeno je obraćanjem autora.	1	2	3	4	5	NR
3.	Naslovi lekcija dati su u aktivnom obliku i iz perspektive učenika.	1	2	3	4	15	NR
4.	Struktura lekcije pruža model nastave.	1	2	3	4	5	NR
5.	Dio za ponavljanje sadržaja zahvata sva tri područja prema Bloomovoj taksonomiji obrazovnih ciljeva (kognitivno, afektivno, psihomotorno).	1	2	3	4	5	NR
6.	Pitanja i zadaci služe se nedirektivnim oblicima obraćanja (<i>pokušaj, ako želiš, ako možeš</i>).	1	2	3	4	5	NR
7.	Zadaci ostavljaju slobodu izbora učenicima.	1	2	3	4	5	NR
8.	Zadaci upućuju na različite društveno-radne nastavne oblike.	1	2	3	4	5	NR

KARAKTERISTIKE JEZIKA I STILA							
1.	Jezik je neutralan (bez iskazivanja nerealnih očekivanja, diskriminacije, preuveličavanja).	1	2	3	4	5	NR
2.	Jezik je eksplanatoran (objašnjavajući).	1	2	3	4	5	NR
3.	Podstiče se razgovorni stil.	1	2	3	4	15	NR
4.	Barem 50% tekstualnog materijala pisano je u aktivnom glagolskom obliku.	1	2	3	4	5	NR
5.	Većinu vokabulara čine poznate i razumljive riječi.	1	2	3	4	5	NR
6.	Naslovi i podnaslovi slijede proces učenja i organizacije sadržaja.	1	2	3	4	5	NR
7.	Jezik je prikladan za uzrasnu grupu kojoj je udžbenik namijenjen.	1	2	3	4	5	NR
8.	Ideje su koncizno izložene.	1	2	3	4	5	NR
9.	Tekst omogućuje interakciju kroz preporučavanje i razgovor.	1	2	3	4	5	NR

ČITLJIVOST I TEHNIČKE KARAKTERISTIKE TEKSTA							
1.	Veličina slova je prikladna za uzrast kojem je udžbenik namijenjen.	1	2	3	4	5	NR
2.	Stil slova je prikladan.	1	2	3	4	5	NR
3.	Prored omogućava čitljivost.		2	3	4	15	NR

ČITLJIVOST I TEHNIČKE KARAKTERISTIKE TEKSTA							
1.	Veličina slova je prikladna za uzrast kojem je udžbenik namijenjen.	1	2	3	4	5	NR
2.	Stil slova je prikladan.	1	2	3	4	5	NR
3.	Prored omogućava čitljivost.	1	2	3	4	15	NR
4.	Dužina redova je odgovarajuća.	1	2	3	4	5	NR
5.	Boldiranjem i izdvajanjem sadržaja skreće se pažnja na specifične aspekte ili ključne sadržaje.	1	2	3	4	5	NR
6.	Adekvatno korištenje praznog prostora reducira nagomilavanje slikovnog i tekstualnog sadržaja.	1	2	3	4	5	NR
7.	Podnaslovi i unutrašnje margine olakšavaju učenje i upamćivanje.	1	2	3	4	5	NR

ILUSTRACIJE							
1.	Ilustracije su jednostavne i prikladne.	1	2	3	4	5	NR
2.	Razumljive su čitaocima.	1	2	3	4	5	NR
3.	Prate tekst i njegovu svrhu.	1	2	3	4	15	NR
4.	Prostorno su smještene uz tekst na koji se odnose.	1	2	3	4	5	NR
5.	Tabele i grafikoni su čitljivi i jasni.	1	2	3	4	5	NR
6.	Tabele, grafikoni te posebni okviri imaju naslove.	1	2	3	4	5	NR
7.	Stranice udžbenika imaju jedinstven grafički identitet.	1	2	3	4	5	NR
8.	Slaganje boja i oblika u skladu je sa estetskim pravilima.	1	2	3	4	5	NR

Zaključak

Ovaj rad imao je namjeru predstaviti model za procjenu kvaliteta udžbenika mekatepske nastave usmjeravajući se na zahtjeve didaktičko-metodičkog oblikovanja udžbenika. Najprije je definisan kvalitet udžbenika, potom su predstavljeni pristupi njegovoj procjeni i model procjene koji udžbenik posmatra kao potencijalno sredstvo ostvarivanja ciljeva odgajanja i obrazovanja. Budući da nije bilo ranijih pokušaja uspostavljanja znanstveno utemeljenog pristupa vrednovanju didaktičko-metodičkih udžbenika mekatepske nastave, ali i nastave islamske vjeronauke, te imajući u vidu činjenicu da ne postoji jednoobrazan model univerzalno primjenljiv na

različite udžbenike, poseban istraživački problem pred kojim smo se našli bio je konstrukcija odgovarajuće matrice za procjenu kvaliteta. Da bismo to ostvarili, konsultovali smo literaturu iz oblasti didaktike, komunikologije i kognitivne psihologije, te se osvrnuli na postojeća istraživanja udžbenika iz drugih oblasti znanja i drugih kulturnih miljea. Rezultat je bio konstrukcija obimne matrice za procjenu kvaliteta udžbenika mekatepske nastave. Namjera nam je bila da ta matrica bude prijedlog instrumenta za procjenu didaktičkih kvaliteta udžbenika mekatepske nastave, bez mogućnosti da obavimo opsežno istraživanje koje ta matrica zahtijeva. Umjesto toga, naveli smo indikatore za svaki identifi-

rani element kvaliteta i ponudili opis udžbenikâ mektepske nastave u odnosu prema prva dva elementa – *Sadržaj i Kvalitet informacije*.

Pored toga, kvantitativnom i kvalitativnom analizom odabranog korpusa udžbenika došli smo do nalaza o aktivirajućem potencijalu udžbenikâ. Naime, utvrđeno je da udžbenici na ravni površine posjeduju indikatore usmjerenosti prema učeniku/polazniku vjerske pouke (svaki od analiziranih udžbenika sadrži obraćanje autora na početku i/ili na kraju udžbenika). Međutim, dubinskom analizom istaknutih dijelova koji se direktno tiču učenika i njegove aktivnosti (naslovi, pitanja i zadaci) identificirana je usmjerenost na sadržaj. Analizom je utvrđeno da udžbenici u domeni sadržaja te informativnosti ispunjavaju svoju funkciju, da su relativno bogato ilustrovani i obogaćeni bojama (premda bez jasno razaznatljivih estetskih kriterija). Dade se uočiti opadanje punine i funkcije ilustracija sa povećanjem nivoa kojem je udžbenik namijenjen (udžbenici iz posljednje trijade imaju relativno mali broj ilustracija i tabli u boji. Bjelina papira i tekst dominiraju stranicom).

Postojeći udžbenici za mektebe predstavljaju vrijedan didaktički materijal i vid zrenja Islamske zajednice u pogledu pristupa vjerskoj pouci. Forma i sadržaj koje sada imaju čine ih čitljivim, prijemčivim i korisnim udžbeničkim materijalom. Ukoliko se teži unapređenju postojeće prakse (što jeste imperativ vjere, ali i znanosti), potrebno je, u narednoj generaciji udžbenika za mektebe, pored stručnjaka za sadržaj pristupiti odmjerijem biranju ilustratora te u pripremi udžbenika njegovo didaktičko oblikovanje povjeriti stručnjacima iz te oblasti.

Područje udžbenika, udžbeničke politike te sadržajnog, liovnog i didaktičkog oblikovanja udžbeničkog materijala predstavlja istraživačko područje sa mnogovrsnim pravcima grananja. Bilo bi korisno istraživačke radove (uključujući magistarske i doktorske teze te specijalističke radove) posvetiti upravo ovoj temi, usredsređujući se pritom na dubinsku analizu pojedinih aspekata kvaliteta udžbenika.

Izvori

- Karić, A., Sulejmanović, Š., Softić, I., Šabić, B. (2007). *Ilmihal 1: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.

- Karić, A., Sulejmanović, Š., Softić, I., Šabić, B. (2012). *Ilmihal 2: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Karić, A., Sulejmanović, Š., Softić, I., Šabić, B. (2007). *Ilmihal 3: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Begović, N., Begović, N., Suljić, S. (2008). *Ilmihal 4: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Begović, N., Begović, N., Suljić, S. (2008). *Ilmihal 5: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Begović, N., Begović, N., Suljić, S. (2012). *Ilmihal 6: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Arnaut, V., Duranović, E., Tokmić, K. (2009). *Ilmihal 7: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.
- Arnaut, V., Duranović, E., Tokmić, K. (2011). *Ilmihal 7: Udžbenik za mektebe*. Sarajevo: El-Kalem.

Literatura

- Anderson, L. W. et al. (ur.) (2000). *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Pearson.
- Apple, M. W. (2013). *Can Education Change Society*. New York-Oxon: Taylor & Francis.
- Barth, M.-B. (2004). *Razumjeti što djeca razumiju: Struktura znanja i njegovo oblikovanje – problemi prijenosa znanja*, prevela A. B. Jelić. Zagreb: Profil akademija.
- Bernier, M. J. (1996). Establishing the psychometric properties of a scale for evaluating quality in printed education materijals. *Patient Education and Counselling* 29, pp. 283-299.
- Bezinović, P. (ur.) (2010). *Samovrednovanje škola: Prva iskustva u osnovnim školama*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje i Institut za društvena istraživanja.
- Bruillard, É. (2011). Current Textbook Research in France: an Overview, *International Textbook Symposium, ITS2011*, April 28, 2011, Seoul, Korea.
- Davies, W. (n.d.). Developing Criteria for Textbook Evaluation, <http://textbookuse.pbworks.com/f/Developing%2Bcriteria%2Bfor%2Btextbook%2Bevaluation.pdf> (Sept 2013)

- Foster, S. (2011). Dominant Traditions in International Textbook Research and Revision, in: *Education Inquiry*, Vol. 2, No. 1, March 2011, str. 5-20
- Foucault, M. (2002). *Riječi i stvari: Arheologija humanističkih znanosti*, s francuskog preveo S. Rahelić. Zagreb: Golden marketing.
- Langer, I., Von Thun, F. S. (2003). *Kako se razumljivo izražavati*. Zagreb: Educa.
- Mikk, J. (2000). *Textbok: Research and Writing*. Frankfurt am Main. Peter Lang.
- Nicholls, J. (2002). *Methods in School Textbook Research*. Oxford: University of Oxford.
- Pingel, F. (2010). *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 2nd revised and updated edition. Paris/Braunschweig: UNESCO & George Eckert Institute for International Textbook Research.
- Slatina, M. (1998). *Nastavni metod: Prilog pedagoškoj moći suđenja*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.

Summary

MODEL FOR EVALUATION OF MAKTAB TEXTBOOKS QUALITY

Amina Isanović Hadžimerović

Inside the contemporary discourse on textbooks studies there is evident consensus that there is no unique model for evaluation of textbook quality. At the same time, there is a clear need for establishing of clear criteria for evaluation of textbooks' material for the purpose of response to the needs of class communication and its participants. This paper represents an attempt to develop a model for evaluation of maktab class textbooks with respect to all relevant determinants. A prototype for quality evaluating is established and it starts with perception of textbooks as a medium for communication between attendants of maktab class and content that the textbooks provide. Accordingly, the model starts from the assumption that the aspect of content is equally important as the relative aspects of communication are equally important (the content that textbooks provide and the way that content is composed). Basing on the established prototype, the paper provides both quantity and quality analysis of the content of maktab textbooks. The paper offers suggestions for didactic modeling of maktab textbooks basing on the analysis results.

الموجز

نموذج تقييم جودة كتب التعليم الديني في الكتاتيب

أمينة إيسانوفيتش حاجيميروفيتش

يوجد إجماع في الخطاب العصري المتعلق بأبحاث الكتب الدراسية، وفي عدم وجود نموذج موحد لتقييم جودة الكتاب المدرسي. وتظهر في الوقت ذاته الحاجة لوضع معايير واضحة لتقييم المادة التدريسية بهدف تلبية احتياجات التخاطب التعليمي والمشاركين فيه. يمثل هذا البحث محاولة لتطوير نموذج لتقييم الكتب الدراسية المخصصة للكتاتيب، مع احترام خصوصية الصياغة التدريسية للتعليم الديني، من جهة، والمتطلبات المعرفية والروحية الأخرى عند تلاميذ التعليم الديني، من الجهة الثانية. تم تطوير قالب لتقييم جودة الكتب المدرسية، ويقوم هذا القالب على اعتبار الكتاب المدرسي وسطا للتواصل بين تلاميذ التعليم الديني والمضمون الذي يتوسط الكتاب في تقديمه. وانسجاما مع ذلك، فإن النموذج ينطلق من فرضية كون مضمون الكتاب وأسلوب صياغته متساويان في الأهمية. وبناء على هذا النموذج، تم إجراء تحليل كمّي ونوعي لمضمون كتب التعليم الديني في الكتاتيب. وبناء على النتائج التي تم الحصول عليها، تم تقديم التوصيات للصياغة التدريسية لكتب التعليم الديني. الكلمات الرئيسية: الكتاب التعليمي، كتاب التعليم الديني في الكتاتيب، جودة الكتاب التعليمي، مؤشرات تقييم جودة الكتاب التعليمي.